

Προλογικό σημείωμα

Από καταβολής της, η ανθρωπότητα γνώρισε αλληπάλληλες ομαδοποιήσεις με διαφορετικά κριτήρια: γεωγραφικά, πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά, πολιτισμικά. Όπως προσφυώς παρατήρησε ο ανθρωπολόγος Clifford Geertz, «η διαφορά είναι αυτό που κάνει τον κόσμο να γυρίζει, ιδίως τον κόσμο της πολιτικής».¹ Το έθνος κατατάσσεται μεταξύ των βασικότερων συλλογικών ταυτοτήτων που διαιρούν την ανθρωπότητα, όπως συμβαίνει με τη θρησκεία, την τάξη, το φύλο, τη φυλή και τον πολιτισμό· έχει, μάλιστα, επιδείξει μοναδική ικανότητα να ενσωματώνει και να επανανοηματοδοτεί αρκετά από τα εν λόγω κριτήρια ταύτισης. Κατά τους τελευταίους δύο αιώνες, πολιτικά κινήματα και κράτη επιδίδονται συστηματικά στην καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης μεταξύ πληθυσμών που διαβιούν μέσα σε μια επικράτεια ή επιδιώκεται να συστήσουν κράτος στο όνομα της εθνικής τους υπόστασης. Ο στόχος είναι να πειστούν οι εν λόγω πληθυσμοί ότι, πρώτον, ανήκουν σε ένα δεδομένο έθνος και η εθνική τους ταυτότητα είναι ασυγκρίτως σημαντικότερη από άλλες συνυπάρχουσες· και, δεύτερον, ότι το δικό τους έθνος έχει το δικαίωμα με το μέρος του όποτε διεκδικεί τα συμφέροντά του έναντι άλλων εθνών. Σε έναν κόσμο που χαρακτηρίζεται από ανταγωνισμό συμφερόντων, η εθνική – όπως και κάθε διαιρετική – θεώρηση των πραγμάτων τείνει να εμποδώσει την απλουστευτική αντίληψη ότι ο κόσμος χωρίζεται ανάμεσα σε «εμάς», τους ενάρετους, και στους «άλλους», οι οποίοι, ανά πάσα στιγμή, ενδέχεται να μας βλάψουν.²

Κατά το παρελθόν οι ιστορικοί υπήρξαν από τους βασικούς συντελεστές της διαδικασίας που μας οδήγησε στο σημείο να δεχόμαστε τον κατακερματισμό της ανθρωπότητας σε έθνη ως κάτι το φυσικό και αιώνιο. Σήμερα, ωστόσο, η τάση αυτή έχει αντιστραφεί. Όλο και περισσότεροι ιστορικοί και λοιποί κοινωνικοί επιστήμονες δέχονται τον νεωτερικό χαρακτήρα της εθνικής ταυτότητας τόσο ως μαζικού φαινομένου όσο και ως του βασικότερου

¹ Παρατίθεται στο David Cannadine, *The Undivided Past: Humanity Beyond Our Differences*, New York: Alfred A. Knopf, 2013, σ. 6.

² Cannadine, 8-9.

κριτηρίου για την οργάνωση των κοινωνιών σε κράτη. Ακόμη και όταν *πολιτισμικά* στοιχεία μιας δεδομένης εθνικής ταυτότητας, όπως η γλώσσα ή η θρησκεία, είναι δυνατό να αναχθούν σε ένα απώτερο παρελθόν, η σύνδεσή τους με το βασικό *πολιτικό* διακύβευμα του εθνικισμού, που είναι η εθνική ταύτιση κυβερνώντων και κυβερνωμένων, παραμένει φευγαλέα αφού κατά το μέγιστο μέρος της ανθρώπινης ιστορίας η εν λόγω ταύτιση δεν αποτελούσε προϋπόθεση για τη νόμιμη άσκηση της εκάστοτε εξουσίας. Με άλλα λόγια, πριν από τις μεγάλες επαναστάσεις του ύστερου 18ου αιώνα, την αμερικανική και τη γαλλική, ηγεμόνες και ιθύνουσες ολιγαρχίες σπανίως αισθάνονταν την ανάγκη να επικαλεστούν την όποια «εθνική» ταυτότητα των υπηκόων τους προκειμένου να διατηρήσουν την εξουσία τους. Η θεία πρόνοια και η κληρονομική διαδοχή συνήθως αρκούσαν για τον σκοπό αυτόν.

Η ερμηνεία του έθνους ως ιστορικού φαινομένου της νεότερης εποχής ελάχιστα έχει διαπεράσει τον δημόσιο λόγο. Αντιμέτωποι με εθνικές ταυτότητες παγιωμένες εντός κρατών ή σε αναζήτηση κρατικής εστίας, οι κοινωνικοί επιστήμονες βρίσκονται σε προφανή δυσαρμονία με βαθιά ριζωμένες αντιλήψεις όταν επιχειρούν να μεταδώσουν τα πορίσματα της έρευνάς τους σε ένα ευρύτερο ακροατήριο. Το ζήτημα, ίσως, να μην είχε ιδιαίτερη βαρύτητα αν οι αντιλήψεις για το έθνος δεν τροφοδοτούσαν σειρά αντιπαραθέσεων, συχνά με μεγάλο ανθρώπινο κόστος. Ασφαλώς στην ιστορία των εθνικών συγκρούσεων υπάρχουν θύτες και θύματα, επιτιθέμενοι και αμυνόμενοι: Οι πρώτοι παραβιάζουν τους «διεθνείς» κανόνες και οι δεύτεροι καλούνται να επιλέξουν ανάμεσα στην ηρωική άμυνα και την ατιμωτική υποταγή. Ταυτόχρονα, είναι κοινός τόπος ότι, σύμφωνα με την εθνική τους αφήγηση, τα έθνη πάντοτε υπερασπίζονται τα «εθνικά δίκαια» και τα «πεπρωμένα» τους, ακόμα και όταν μάχονται σε τόπους αρκετά απομακρυσμένους από την εθνική τους εστία· και πάλι, όχι τυχαία, η εθνική αφήγηση αναδεικνύει, αν δεν εφευρίσκει, στοιχεία που καθιστούν το «δικό μας» έθνος ξεχωριστό και, κατ' επέκταση, ανώτερο από τα έθνη των «άλλων». Ωστόσο, τα αδιέξοδα της εθνοκεντρικής ενατένισης του κόσμου γίνονται μάλλον εμφανή καθώς αυτή έρχεται σε αντίθεση με την πολυμορφία, την κινητικότητα, την αλληλεπίδραση, την ανάμιξη και την εν γένει εξέλιξη των ανθρώπινων ομάδων και των ταυτοτήτων τους μέσα στον χρόνο.

Κατά κοινή ομολογία, ο ελληνικός εθνικισμός υπήρξε ο πρωιμότερος στη νοτιοανατολική γωνιά της Ευρώπης. Αν και γεννήθηκε κατά την ώριμη περίοδο του Διαφωτισμού, ευθύς μετά τη συγκρότηση εθνικού κράτους απομα-

κρύνθηκε από τις φιλελεύθερες και δημοκρατικές καταβολές του για να μεταμορφωθεί σε ρομαντικό εθνοκεντρισμό. Η στροφή αυτή συνέπεσε με την υιοθέτηση του αλυτρωτισμού ως πολιτικού προγράμματος κοινής αποδοχής, ικανού να εκτονώνει τις κοινωνικές πιέσεις και να συγκαλύπτει την αδυναμία συγκρότησης αποτελεσματικού κράτους κατά το δυτικό πρότυπο. Η απήχηση της Μεγάλης Ιδέας υπήρξε τόσο ισχυρή ώστε, όπως παρατηρεί ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης, η όποια «διαφωνία ή κριτική απλώς να θεωρείται προδοσία των πλέον ιερών αξιών και προσφιλών πόθων του έθνους».³ Η επίκλησή της υπήρξε ισχυρό μέσο νομιμοποίησης των πολιτικών δυνάμεων μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η αναβίωσή της μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο πρόσκαιρα ανακόπηκε λόγω του Εμφυλίου Πολέμου, για να γνωρίσει την τελευταία, ίσως, έξαρση, με επίκεντρο τη διεκδίκηση της Κύπρου κατά την περίοδο 1950-74.⁴

Για τους αλύτρωτους πληθυσμούς, ο ελληνικός εθνικισμός προσλάμβανε ένα διαφορετικό νόημα. Στην περίπτωση των υπό οθωμανική κυριαρχία εδαφών, η Μεγάλη Ιδέα ερμηνευόταν ως επαγγελία λύτρωσης «από μια αυθαίρετη και αυταρχική διακυβέρνηση». Συντηρώντας μια εξιδανικευμένη εικόνα για το ελληνικό εθνικό κράτος, οι θιασώτες του αλυτρωτισμού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία οραματίζονταν ένα μέλλον «πολιτικής ευταξίας και υλικής προόδου» στο πλαίσιο μιας πολιτείας ομοεθνών.⁵ Αντίστοιχα σκιρτήματα ήταν αισθητά στην Κύπρο της ύστερης τουρκοκρατίας. Ωστόσο, ο ελληνοκυπριακός αλυτρωτισμός, ως ειδικότερη έκφανση του ελληνικού εθνικισμού με αίτημα την ένωση του νησιού με την Ελλάδα, έλαβε διαστάσεις μαζικού φαινομένου κατά τη διάρκεια της βρετανικής αποικιοκρατίας.⁶ Καθοριστική για την εξέλιξή του υπήρξε η ενεργός ανάμιξη της Εκκλησίας της Κύπρου στο ενωτικό κίνημα. Σε αντίθεση με τον υπερεθνικό ρόλο τον οποίο το Οικουμενικό Πατριαρχείο διατήρησε σχεδόν μέχρι την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η κυπριακή εκκλησία υιοθέτησε το αλυτρωτικό αίτημα και διεκδίκησε την πρωτοκαθεδρία στον αγώνα για την υλοποίησή του. Επιπλέον, η υπόθεση της ένωσης με την Ελλάδα από νωρίς ενεπλάκη στην εσωτερική

³ Paschalis Kitromilides, 'The Dialectic of Intolerance: Ideological Dimensions of Ethnic Conflict', *Journal of the Hellenic Diaspora*, VI.4 (1979), 16.

⁴ Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, *En onόματι του έθνους: Πολιτική κουλτούρα, αλυτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2010, ιδίως κεφ. 2-5.

⁵ Kitromilides, ό. π., σ. 18.

⁶ Στο ίδιο, σ. 19.

πολιτική διαμάχη που διεξαγόταν στους κόλπους της ελληνοκυπριακής κοινότητας· μετά δε τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, αποτέλεσε αντικείμενο πλειοδοσίας στον αδυσώπητο ανταγωνισμό του κομμουνιστικού ΑΚΕΛ με τη συντηρητική εθναρχική παράταξη υπό την αιγίδα του αρχιεπισκόπου Κύπρου.⁷

Ως αποτέλεσμα της ιστορικής αυτής διαδικασίας, ο αλυτρωτικός εθνικισμός κατέστη η κυρίαρχη ιδεολογία στους κόλπους των Ελληνοκυπρίων, αδικρίτως κομματικής τοποθέτησης. Ποδηγετούμενη από δύο παρατάξεις, τη σταλινική Αριστερά και την αυταρχική εθναρχική Δεξιά, η ελληνοκυπριακή κοινωνία παρέμεινε δέσμια μιας αντιφιλελεύθερης πολιτικής κουλτούρας που απέκλειε τον κριτικό λόγο και την ορθολογική προσέγγιση ενός κορυφαίου ζητήματος, όπως το πολιτειακό μέλλον ενός τόπου. Ως ένα βαθμό εξ αντανάκλασως, μια εξίσου δυσανεκτική εθνικιστική κουλτούρα αναπτύχθηκε στους κόλπους της τουρκοκυπριακής μειονότητας.⁸ Η αντιπαράθεση μεταξύ των δύο ανταγωνιστικών και αλληλοτροφοδοτούμενων εθνικισμών ίσως να μην ήταν μοιραία για τις επιδιώξεις της πλειονότητας αν απέναντι από τα κυπριακά παράλια δεν βρισκόταν η εθνική κοιτίδα της άλλης πλευράς, η οποία, πολύ περισσότερο από το ελληνικό κράτος, ήταν σε θέση να προβάλει την ισχύ της στο νησί. Το ορατό αυτό ενδεχόμενο υποτιμήθηκε από την ελληνοκυπριακή ηγεσία, όπως υποτιμήθηκαν και οι γενικά αντίξοες διεθνείς περιστάσεις μέσα στις οποίες η ελληνική πλευρά επιδίωξε να προωθήσει την ένωση με διπλωματικά αλλά και ένοπλα μέσα κατά τη δεκαετία του 1950. Δυστυχώς, οι συνέπειες εκείνων των μοιραίων επιλογών μάς συνοδεύουν μέχρι σήμερα.

Κλείνοντας την πρωτοποριακή μελέτη του για τον καθοριστικό ρόλο των ιδεολογιών στις εθνοτικές συγκρούσεις, ο Κιτρομηλίδης παρατηρούσε ότι η ποθούμενη κάθαρση από τα «παθήματα» της πρόσφατης κυπριακής ιστορίας μπορεί να επέλθει ως αποτέλεσμα «αυτοκριτικής και αναθεώρησης των προϋποθέσεων της συλλογικής ηθικής και πολιτικής συνείδησης».⁹ Με τον τρόπο αυτόν είναι δυνατό να αναδειχθούν οι ευθύνες της ηγεσίας αλλά και των πλειοψηφιών που την ακολούθησαν στην οδό της φυγής από την πραγματι-

⁷ Το γεγονός αυτό επισημάνθηκε ήδη σε μια πρώιμη και διεξοδική συνολική μελέτη για το Κυπριακό ζήτημα που παραμένει κλασική, παρά το γεγονός ότι δημοσιεύτηκε προτού καταστούν προσιτά αρχεία από τις κύριες εμπλεκόμενες πλευρές: François Crouzet, *Le conflit de Chypre 1946-1959*, vol. I, Bruxelles: Bruylant, 1973, σ. 95 επ..

⁸ Πρόκειται για το φαινόμενο το οποίο ο Κιτρομηλίδης περιγράφει ως διαλεκτική της μισαλλοδοξίας. Στο ίδιο, 24-29.

⁹ Στο ίδιο, 30.

κότητα.¹⁰ Προς την κατεύθυνση αυτή είναι απαραίτητη η έντιμη και νηφάλια μελέτη του εθνικισμού, της ιδεολογίας που κυριάρχησε στην κυπριακή κοινωνία επί έναν και πλέον αιώνα.

Με αυτήν ακριβώς την πρόκληση επιλέγει να αναμετρηθεί ο Μάριος Θρασυβούλου, σε ένα έργο μεγάλης κλίμακας τόσο από χρονική όσο και θεματική άποψη: Με εφόδιο την επιστημονική του κατάρτιση, αφενός, αναλύει τον ελληνικό εθνικισμό στην Κύπρο, αναδεικνύει τον καθοριστικό ρόλο του στις εξελίξεις που οδήγησαν στην «εγγυημένη» ανεξαρτησία, τεκμηριώνει τις εκδηλώσεις του σε όλο το πολιτικό φάσμα της ελληνοκυπριακής κοινότητας, συμπεριλαμβανομένης της Αριστεράς, και επισημαίνει τις καταλυτικές του συνέπειες για τις σχέσεις Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων· αφετέρου, παραμένει πιστός στην επιστημονική του ακεραιότητα παίρνοντας τις αναγκαίες αποστάσεις ασφαλείας από κατεστημένες αντιλήψεις και στερεότυπα. Με δεδομένο το δυσθεώρητο μέγεθος των διαθέσιμων πρωτογενών πηγών και της βιβλιογραφίας που το Κυπριακό ζήτημα εξακολουθεί να παράγει, ο συγγραφέας επέλεξε να χρησιμοποιήσει αποκλειστικά πηγές στην ελληνική γλώσσα. Το αποτέλεσμα, διατυπωμένο σε ρέουσα, ελκυστική γραφή χωρίς ίχνος επιστημονικοφανούς εκζήτησης, δίνει την ευκαιρία στον αναγνώστη να αντιληφθεί μια εικόνα των πραγμάτων διαφορετική από τους μύθους και τα στερεότυπα της εθνικής ή της κομματικής «ορθοδοξίας».

Εδραζόμενη στη νεωτερική ερμηνεία του εθνικού φαινομένου, η προσέγγιση του Θρασυβούλου καλύπτει μια μακρά περίοδο που κορυφώνεται στον ενωτικό αγώνα. Τα κυρίαρχα θέματά του υποδεικνύουν διανοητική τόλμη. Ήδη, στο εισαγωγικό μέρος, ο συγγραφέας δεν διστάζει να προβεί σε μια χειρονομία αναγνώρισης του φόρου αίματος που κατέβαλε και η άλλη πλευρά στον βωμό της εθνικιστικής μισαλλοδοξίας. Περαιτέρω, ανατέμνει τον ρόλο των δύο κορυφαίων προσωπικοτήτων της εθνικοφρόνου μερίδας, του Μακάριου και του Γεώργιου Γρίβα. Ερμηνεύει την καθιέρωση του αρχιεπισκόπου

¹⁰ «Ο εθνικισμός λειτουργούσε ως φυγή από τον ασφυκτικό και απογοητευτικό κόσμο των ανθρώπων», παρατηρεί ο Μάριος Θρασυβούλου στη σελίδα 89. Είναι εν προκειμένω χρήσιμη η βεμπεριανή διάκριση μεταξύ της «ηθικής της πεποίθησης» και της «ηθικής της ευθύνης» ως βάσεων της πολιτικής κουλτούρας μιας κοινότητας. Η πρώτη ωθεί στην επιδίωξη «ιερών σκοπών» χωρίς επαρκή υπολογισμό των συνεπειών. Η δεύτερη θέτει στο επίκεντρο τη διαφύλαξη των θεμελιωδών ανθρωπίνων αγαθών, όπως η ζωή, η τιμή και η δυνατότητα επιβίωσης. Βλ. ενδεικτικά, Caesar Mavratsas, 'Approaches to Nationalism: Basic Theoretical Considerations in the Study of the Greek-Cypriot Case and a Historical Overview', *Journal of the Hellenic Diaspora*, 22.1 (1996), 93-94.

στη θέση του αδιαφιλονίκητου ηγέτη της ελληνοκυπριακής κοινότητας ως παράδειγμα πολιτικής υστέρησης. Αποτιμά τη δράση του Διγενή και της οργάνωσής του ως αλυσιτελή και μοιραία επιλογή για το πολιτικό μέλλον και, ιδίως, για τις σχέσεις των δύο κοινοτήτων του νησιού. Εξηγεί τους λόγους για τους οποίους η κομματική ηγεσία της κυπριακής Αριστεράς όχι μόνο απέτυχε να προωθήσει μια εναλλακτική προοπτική για το μέλλον του νησιού, αλλά κατέστη και η ίδια δέσμια του εθνικισμού και της λαϊκιστικής πλειοδοσίας. Επιμένει, ακόμα, να υπενθυμίζει τη συστηματική αποτυχία όλων των πλευρών που διαχειρίστηκαν τις τύχες της ελληνοκυπριακής κοινότητας να συνυπολογίσουν όχι μόνο τις ευαισθησίες και τους φόβους των Τουρκοκυπρίων – αποδίδοντάς τους συχνά στον ύπουλο ρόλο του αποικιακού δυνάστη – αλλά και τη δυνατότητα της Τουρκίας να σταθεί εμπόδιο στην ελληνική κυριαρχία στην Κύπρο. Για αυτά τα στοιχεία και άλλα που θα αντιληφθεί ο αναγνώστης, το έργο αυτό μπορεί να εμπλουτίσει τον επιστημονικό αλλά και τον δημόσιο διάλογο για ένα από τα μακροβιότερα διεθνή προβλήματα του καιρού μας.

Γιάννης Στεφανίδης
Καθηγητής Διπλωματικής Ιστορίας,
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Συγγραφέας του *Isle of Discord:
Nationalism, Imperialism and the Making of the Cyprus Question*